बलाबलस्य बोधनम् अभ्यास–समाधानञ्च

गते पाठे बलाबलविषये चर्चितवन्तः; अत्र बलाबलस्य सिद्धान्तान् सम्प्रयुञ्ज्महे | प्रथमतया केचन मुख्यविचाराः प्रतिपादिताः, तदा अभ्यस्यते | शक्नुवन्ति, चिन्वन्ति, कुर्वन्ति इत्येषां व्युत्पत्तिः बलाबलदृष्ट्या विस्तरेण उच्यते |

A. बलाबलस्य चिन्तनार्थं केचन मुख्याः सिद्धान्ताः

१. प्रत्ययः नाम कः ?

अष्टाध्याय्याः तृतीयाध्यये, चतुर्थाध्याये, पञ्चमाध्याये च यस्य कस्यचित् विधानं भवति, तस्य नाम प्रत्ययः | यथा तृतीयाध्यये, धातुतः तिप्, तस्, झि इत्यादयः तिङः, पुनः शप्, श्यन्, श्नु इत्यादयः विकरणाः, पुनः क्त, क्तवतु, ण्वुल्, तृच्, ल्युट् इत्यादयः कृतः— एते सर्वे प्रत्ययाः | तदा चतुर्थाध्याये, पञ्चमाध्याये च प्रातिपदिकात् मतुप्, इनि, त्व, तल्, ष्यञ् इत्यादयः तद्धिताः— एते सर्वे प्रत्ययाः |

प्रत्ययः (३.१.१) = [अधिकारः ३.१.१ – ५.४.१६०] तृतीयः चतुर्थः पञ्चमः इत्येषु त्रिषु अध्यायेषु यत्र यत्र कस्यचित् विधानं भवति, तत्र तत्र **प्रत्ययः** आगत्य वदति यत् यस्य विधानं सञ्जातं, तस्य प्रत्यय–संज्ञा भवति | एषु त्रिषु अध्यायेषु विधिसूत्रं यत्र यत्र भवति, तत्र सर्वत्र अस्य सूत्रस्य अधिकारः |

२. अङ्गं नाम किम् ?

प्रत्ययः विहितः चेत्, तस्मात् पूर्वं यावत् अस्ति, तस्य नाम अङ्गम् |

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रययेऽङ्गम् (१.४.१३, लघु० १३३) = यस्मात् प्रकृति–रूपात् प्रत्ययः विहितः भवति, यस्य आदौ प्रकृतिरस्ति, यस्य अनन्तरं स च प्रत्ययः उपस्थितः, तस्य नाम अङ्गम् | प्रकृतिः इत्युक्तौ धातुः प्रातिपदिकं वा | "यस्य आदौ" उक्तं यतोहि मध्ये आगमाः आदेशाः वा सन्ति चेदपि, आहत्य प्रत्ययात् प्राक् यावत् अस्ति, तत् सर्वम् "अङ्गम्" इत्युच्यते | विधानं विधिः | प्रत्ययस्य विधिः प्रत्ययविधिः, षष्ठीतत्पुरुषः | तत् प्रकृतिरूपम् आदिर्यस्य तत्–– तदादि, बहुव्रीहिः | यस्मात् पञ्चम्यन्तं, प्रत्ययविधिः प्रथमान्तं, तदादि प्रथमान्तं, प्रत्यये सप्तम्यन्तम्, अङ्गं प्रथमान्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | कोऽपि अधिकारोऽनुवृत्तिर्वा नास्ति | अनुवृत्ति–सहितं सूत्रम् — **यस्मात् प्रत्ययविधिः तदादि प्रयये अङ्गम्** |

३. अङ्गकार्यं नाम किम् ?

कार्यम् इत्युक्ते पदे कुत्रचित् विकारः— परिवर्तनम् | यथा आदेशः, आगमः, लोपः— एतत् सर्वं कार्यम् | यदा कार्यस्य हेतुः प्रत्ययः, तदा तच्च कार्यम् अङ्गे एव भवति, अपि च तस्य कार्यस्य नाम अङ्गकार्यम् |

यथा भू + तिप् → भू + ति → **कर्तरि हप्** (६.१.६८) → भू + शप् + ति | अत्र तिपं निमित्तीकृत्य भू इत्यङ्गस्य शप् आगमः भवति | तिप्–प्रत्ययः शप्–आगमस्य कारणं (निमित्तम्) अतः इदं कार्यम् अङ्गकार्यम् |

पुनः भू + शप् → भू + अ → **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** (७.३.८४) इत्यनेन इकः गुणः → भो + अ | अत्र शपं निमित्तीकृत्य भू इत्यङ्गस्य इकः गुणः भवति | शप्–प्रत्ययः भू–अङ्गस्य इकः गुणस्य
कारणं (निमित्तम्) अतः इदं कार्यम् अङ्गकार्यम् |

अङ्गस्य (६.४.१) = [अधिकारः ६.४.१ – ७.४.९७] षष्ठाध्यायस्य चुतुर्थपादस्य आरम्भात् सप्तमाध्यायस्य अन्तपर्यन्तं यत् किमपि कार्यं विधीयते, तत् कार्यम् अनेन सूत्रेण अङ्गे एव भवति अतः अङ्गकार्यम् इत्युच्यते | यदा प्रत्ययः विधीयते, तदा तस्मात् प्रत्ययात् पूर्वं यावत् अस्ति, तत् सर्वम् अङ्गम् इति |

लक्ष्यतां यत् **कर्तरि हप्, सार्वधातुकार्धधातुकयोः** इत्यनयोः सूत्रयोः सङ्ख्या ६.४.१ – ७.४.९७ मध्ये अस्ति, अतः अनेन अपि ज्ञायते यत् आभ्यां सूत्राभ्यां यत् कार्यं विहितं, तत् अङ्गस्य कार्यम्, नाम अङ्गकार्यम् |

४. वर्णकार्यं नाम किम् ?

यत्र वर्णः एव कार्यस्य निमित्तं, तत्र तत् कार्यं वर्णकार्यम् | आधिक्येन यत्र बलाबलविषयः आयाति, वर्णकार्यं नाम सन्धिकार्यम् एव— यण्–सन्धिः, सवर्णदीर्घसन्धिः, यान्तवान्तसन्धिः इत्यादयः | अन्यत्र वर्णनिमित्तकं कार्यं प्रवर्तते यथा णत्वे; परन्तु णत्वप्रकरणम् अष्टमाध्यायस्य चतुर्थ पादे नाम त्रिपाद्याः परसूत्रम् अतः असिद्धत्वात् (**पूर्वत्रासिद्धम्** ८.२.१) बलाबलविचारो न्यूनः | एतादृशं कार्यम् अन्ते एव भवति |

B. <u>प्रश्नः</u>

अत्र एकः प्रश्नः उपस्थापितः | अस्मिन् "B" भागे सर्वं पठ्यताम्, तदा चिन्तनं क्रियताम् | चिन्तनेन महान् लाभः— अनेन सूत्राणि मनसि प्रतिष्ठितानि भवन्ति | तदा "C" भागे प्रश्नस्य समाधानं विस्तरेण प्रदत्तम् |

अत्र सन्ति त्रीणि क्रियापदानि—

शक्नु + अन्ति → शक्नुवन्ति
चिनु + अन्ति → चिन्वन्ति
कुरु + अन्ति → कुर्वन्ति

एषां रूपाणां निष्पादनार्थम् अधः प्रासङ्गिकसूत्राणि दत्तानि | बलाबलविषये विचिन्त्य प्रत्येकं क्रियापदस्य कृते केषां केषां सूत्राणां प्राप्तिः भवति, केषां च बाधा भवति, केन क्रमेण प्राप्तिं बाधां च आयुज्य रूपं साधनीयम् इति निर्णीयताम् |

1) <u>"अन्ति" इत्यस्य प्रत्यय–सिद्धिः</u>

परस्मैपदिधातूनां मूल–तिङ्प्रत्ययाः—

तिप् तस् झि
सिप् थस् थ
मिप् वस् मस्

झोऽन्तः (७.१.३) = प्रत्ययस्य झकार–अवयवस्य स्थाने अन्त्–आदेशः भवति | झः षष्ठ्यन्तम्, अन्तः प्रथमान्तम्, द्विपदमिदं सूत्रम् | झकारे अन्त्–अवयवे च अकारः संयोजितः उच्चारणार्थम् | **आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम्** (७.१.२) इत्यस्मात् **प्रत्ययस्य** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **अङ्गस्य** (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **अङ्गस्य प्रत्ययस्य झः अन्तः** |

झि – झि → झ् + इ → झोऽन्तः ("झ्" स्थाने अन्त् आदेशः) → अन्त् + इ → "अन्ति" इति लट् प्रत्ययः निष्पन्नः |

2) <u>अङ्ग–व्युत्पत्तिः</u>

स्वादिगणे विकरणप्रत्ययः श्नु | **स्वादिभ्यः श्नुः** (३.१.७३, सिद्धान्त० २५२३) | लशक्वतद्धिते इत्यनेन शकारस्य इत्–संज्ञा, तस्य लोपः इत्यनेन लोपः | नु इति अवशिष्यते |

शक् + नु → शक्नु; शक्नु + अन्ति → शक्नुवन्ति
चि + नु → चिनु; चिनु + अन्ति → चिन्वन्ति

तनादिगणे **तनादिकृञ्भ्यः उः** (३.१.७९) इति सूत्रेण उ विकरण–प्रत्ययः विहितः भवति |

कुरु + अन्ति → कुर्वन्ति

कृ–धातोः अङ्गद्वयम्

१) पित्सु प्रत्ययेषु — कृ + उ → इकः गुणः (**सार्वधातुकार्धधातुकयोः**) → कर् + उ → करु इति अङ्गम् |
२) अपित्सु प्रत्ययेषु — **अत उत्सार्वधातुके** इत्यनेन अपिति प्रत्यये परे, करु इत्यस्य अङ्गस्य अकारस्य स्थाने उकारादेशः | करु → कुरु इति अङ्गम् |

अन्ति (झि) अपित् अस्ति अतः अङ्गम् अत्र "कुरु" | तर्हि कुरु + अन्ति → कुर्वन्ति |

3) <u>प्रासङ्गिकसूत्राणि</u>

अत्र अस्माकं चिन्तनं भवतु | १) शक्नु + अन्ति → शक्नुवन्ति; २) चिनु + अन्ति → चिन्वन्ति; ३) कुरु + अन्ति → कुर्वन्ति | एषां

निष्पादनार्थम् अधस्तनेषु सूत्रेषु केषां प्रसक्तिः, अपि च कस्मिन् क्रमे | अत्र बलाबलस्य परिशीलनम् अपेक्षितम् |

इको यणचि (६.१.७७, लघु० १५) = इकः स्थाने यण्–आदेशः भवति अचि परे संहितायां विषये | इकः यण् स्यात् असवर्णे अचि परे इति सूत्रस्य फलितः अर्थः इति ज्ञेयम् | इकः षष्ठ्यन्तं, यण् प्रथमान्तं, अचि सप्तम्यन्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | **संहितायाम्** इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहित–सूत्रमेवम्— **इकः यण् अचि संहितायाम्** इति |

अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ (६.४.७७, लघु० १९९) = (किति ङिति) अचि परे, श्नुप्रत्ययान्ताङ्गस्य (स्वादिगणस्य अङ्गस्य यथा शक्नु, आप्नु इत्यनयोः), इकारान्त–उकारान्तधातुरूपि–अङ्गस्य, भ्रू–प्रातिपदिकस्य च इकारस्य उकारस्य स्थाने क्रमशः इयङ् उवङ् आदेशः भवति | य्वोः इति विशेषणं "धातु" शब्दस्य | बुद्धं यतोहि श्नुप्रत्ययान्ताङ्गम् अपि, भ्रू–प्रातिपदिकम् अपि उकारान्तः एव अतः तत्र इयङ् इत्यस्य प्रसक्तिः नार्हति | निष्कर्षः एवं यत् "धातु" इत्येव अवशिष्यते यस्य कृते य्वोः इति विशेषणं योग्यम् | श्नुश्च धातुश्च, भ्रुश्च तयोः इतरेतरद्वन्द्वः श्नुधातुभ्रुवः, तेषां श्नुधातुभ्रुवाम् | इश्च उश्च तयोः इतरेतरद्वन्द्वः यू, तयोः य्वोः | इयङ् च उवङ् च तयोः इतरेतरद्वन्द्वः, इयङुवङौ | अचि सप्तम्यन्तं, श्नुधातुभ्रुवां षष्ठ्यन्तं, य्वोः षष्ठ्यन्तम्, इयङुवङौ प्रथमान्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | अङ्गस्य इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहित–सूत्रम्—**अचि श्नुधातुभ्रुवाम् अङ्गानां य्वोः इयङुवङौ** इति |

हुश्नुवोः सार्वधातुके (६.४.८७, लघु० ५०१) = (किति ङिति) अजादि–सार्वधातुकप्रत्यये परे हु–धातोः, अपि च श्नु–प्रत्ययान्तस्य असंयोगपूर्वस्य, उकारस्य स्थाने यण्–आदेशः भवति | हु धातुः च अनेकाच् श्नुप्रत्ययान्तम् अङ्गं च, तयोः, असंयोगपूर्वस्य अङ्गान्तस्य उकारस्य स्थाने यण् आदेशः भवति अजादि–सार्वधातुकप्रत्ययः परे अस्ति चेत् | हुश्च श्नुश्च तयोरितरेतरद्वन्द्वः हुश्नुवौ, तयोः हुश्नुवोः | हुश्नुवोः षष्ठ्यन्तं, सार्वधातुके सप्तम्यन्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** इत्यस्मात् **अचि** इत्यस्य अनुवृत्तिः; **इणो यण्** इत्यस्मात् **यण्** इत्यस्य अनुवृत्तिः; **एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य** इत्यस्मात् **अनेकाचः असंयोगपूर्वस्य** इत्यनयोः अनुवृत्तिः; **ओः सुपि** इत्यस्मात् **ओः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **अङ्गस्य** इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहित–सूत्रम्—**अचि सार्वधातुके हुश्नुवोः अनेकाचः अङ्गस्य असंयोगपूर्वस्य ओः यण्** इति |

सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४, लघु० ३८८) = सार्वधातुके आर्धधातुके च प्रत्यये परे इगन्ताङ्गस्य इकः गुणः भवति | सार्वधातुकञ्च आर्धधातुकञ्च तयोरितरेतरद्वन्द्वः सार्वधातुकार्धधातुके, तयोः सार्वधातुकार्धधातुकयोः | सार्वधातुकार्धधातुकयोः सप्तम्यन्तम्, एकपदमिदं सूत्रम् | **मिदेर्गुणः** इत्यस्मात् **गुणः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **अङ्गस्य** इत्यस्य अधिकारः | **इको गुणवृद्धी** इत्यस्मात् परिभाषा–सूत्रात् **इकः** आयाति यत्र स्थानी नोक्तम् | **अलोऽन्त्यस्य** इत्यनेन अन्तिमस्य इक्–वर्णस्य गुणः | अनुवृत्ति–सहित–सूत्रमिदम्—**अङ्गस्य इकः गुणः सार्वधातुकार्धधातुकयोः** |

तिङ्–शित्सार्वधातुकम् (३.४.११३, लघु० ३८६) = यः प्रत्ययः "तिङ्" वा "शित्" वा अस्ति, सः प्रत्ययः "सार्वधातुकम्" इति उच्यते | श् इत् यस्य सः शित्, बहुव्रीहिः | तिङ् च शित् च तयोः समाहारद्वन्द्वः तिङ्शित् | तिङ्शित् प्रथमान्तं, सार्वधातुकं प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **धातोः**, **प्रत्ययः**, **परश्च** इत्येषाम् अधिकारः | अनुवृत्ति–सहित–सूत्रमिदम्—**धातोः परश्च तिङ्–शित् प्रत्ययः सार्वधातुकम्** |

सार्वधातुकमपित् (१.२.४, लघु० ५००) = अपित् सार्वधातुक–प्रत्ययः ङिद्वत् भवति | सार्वधातुकं प्रथमान्तं, अपित् प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्** इत्यस्मात् **ङित्** इत्यस्य अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति–सहित–सूत्रमिदम्—**सार्वधातुकम् अपित्**

ङित् |

क्ङिति च (१.१.५, लघु० ४३३) = गित्, कित्, ङित् च प्रत्ययान् निमित्तीकृत्य इकः स्थाने गुणः च वृद्धिः च न भवति | ग् च क्, ङ् च तेषाम् इतरेतरद्वन्द्वः क्ङः; क्ङः इतो यस्य सः क्ङित्, तस्मिन् क्ङिति द्वन्द्वगर्भ–बहुव्रीहिः | अस्मिन् गकारस्य स्थाने ककारः **खरि चि** इत्यनेन (चर्त्वसन्धिः) | क्ङिति सप्तम्यन्तं, च अव्ययपदं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **इको गुणवृद्धी** (१.१.३) इत्यस्य पूर्णतया अनुवृत्तिः; **न धातुलोप आर्धधातुके** (१.१.४) इत्यस्मात् **न** इत्यस्य अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति–सहित–सूत्रमिदम्—**क्ङिति च इकः गुणवृद्धी न** |

सार्वधातुकलकारेषु "पित्सु गुणः, अपित्सु गुण–निषेधः" इति अस्माकं कृते अस्य सूत्रस्य प्रमुखः सिद्धान्तः | शित् प्रत्ययाः सार्वधातुकसंज्ञकाः | तेषु ये पित् अपि सन्ति, तेषां द्वारा गुणकार्यं सम्भवति | ये अपित् सन्ति (नाम ये पित् न सन्ति), तेषां द्वारा गुणकार्यं निषिद्धं–– न सम्भवति एव | तर्हि यः प्रत्ययः शित् अपि अस्ति, पित् अपि अस्ति तस्य एव द्वारा गुणगार्यं सिध्यते | विकरणप्रत्ययेषु कः प्रत्ययः शित् अपि पित् अपि अस्ति ? केवलं शप् | श्यन्, श्नु, श, श्नम्, श्ना च शित् सन्ति किन्तु अपित् सन्ति, अतः तेषाम् उपस्थितौ गुणकार्यं निषिद्धम् | तर्हि शप् कुत्र लभ्यते ? केवलं भ्वादिगणे चुरादिगणे च | धातुः अङ्गं मनसि निधाय, अङ्गकार्ये गुणः सम्भवति केवलं भ्वादिगणे चुरादिगणे च | भ्वादिगणे यत्र धातुः इगुपधः वा इगन्तः वा, तत्र अङ्गे गुणकार्यं भवति | चुरादिगणे अपि शपः गुणकार्यं भवति किन्तु क्रमः किञ्चित् भिन्नः यतः शप्–इत्यस्मात् पूर्वं णिच् भवति | णिचि अनुबन्धलोपं कृत्वा "इ" इत्येव अवशिष्यते; तत्र शपः आगमनेन तस्य इकारस्य गुणः भवति |

C. <u>प्रश्नस्य समाधानम्</u>

अस्माकं पुरतः एका स्थितिरस्ति, यथा शक्नु + अन्ति | अत्र अस्माभिः सोपानेन चिन्तनीयम् | अस्माकं चिन्तनम् अनेन क्रमेण प्रवर्तते—

१) प्रसक्तिः केषां सूत्राणाम् | सर्वाणि प्रसक्त–सूत्राणि आनेतव्यानि |
२) सूत्राणाम् आनयनं सामान्यसूत्रात् आरभ्य क्रमेण विशेषपर्यन्तम्, येन सर्वेषां प्रदर्शनं भवेत् |
३) बलाबलचिन्तनम्
सूत्राणि इमानि—
इको यणचि (६.१.७७) = इकः यण् अचि संहितायाम्
सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) = अङ्गस्य इकः गुणः सार्वधातुकार्धधातुकयोः
अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ (६.४.७७) = अचि श्नुधातुभ्रुवाम् अङ्गानां य्वोः इयङुवङौ
हुश्नुवोः सार्वधातुके (६.४.८७) = अचि सार्वधातुके हुश्नुवोः अनेकाचः अङ्गस्य असंयोगपूर्वस्य ओः यण्

सिद्धान्ताः इमे—
विप्रतिषेधे परं कार्यम् (१.४.२) = समानकाले तुल्यबले सूत्रे कार्यं कर्तुम् आयातश्चेत्, परसूत्रस्य कार्यं पूर्वं भवति |
अन्यत्रान्यत्रलब्धावकाशयोरेकत्रप्राप्तिस्तुल्यबलविरोधः
पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः
वार्णादाङ्गं बलीयः

a. <u>शक्नु + अन्ति</u>

१) केषां सूत्राणां प्रसक्तिः ?
सूत्रस्य प्रसक्तिरस्ति न वा इत्यस्य अभिज्ञानार्थम्, अनुवृत्ति–सहित–सूत्रं परिशीलनीयम् | तत्र सर्व–conditions पूरितानि न वा इति द्रष्टव्यम् |

– **इको यणचि** (६.१.७७) = शक्नु + अन्ति → पूर्वम् उकारः (इक्), परे अकारः (अच्) अतः प्रसक्तिरस्ति |
– **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** (७.३.८४) = शक्नु + अन्ति → पूर्वं शक्नु इति इगन्तम् अङ्गम्, परे अन्ति इति सार्वधातुकप्रत्ययः (अन्ति तिङ् अस्ति; **तिङ्–शित्सार्वधातुकम्** इत्यनेन सार्वधातुकः), अतः प्रसक्तिरस्ति |
– **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** (६.४.७७) = शक्नु + अन्ति → पूर्वं शक्नु इति श्नु–प्रत्ययान्ताङ्गम्, परे अन्ति इति अजादिप्रत्ययः, अतः प्रसक्तिरस्ति |
– [**हुश्नुवोः सार्वधातुके** (६.४.८७) = यद्यपि शक्नु इति श्नु–प्रत्ययान्ताङ्गम्, अपि च अन्ति इति अजादि–सार्वधातुकप्रत्ययः, तथापि शक्नु इति अङ्गम् असंयोगपूर्वं नास्ति अतः प्रसक्तिर्नास्ति |]

२) तेषु सामान्यतमं सूत्रं किम् ? सामान्यतमं प्रथमम् आयाति | "प्रसक्तिरस्ति" इत्यस्य प्रदर्शनार्थम् | तदा क्रमेण क्षेत्रपरिमाणानुसारम् |

इको यणचि इति सामान्यं सूत्रम् आयाति | प्रसक्तिः अस्ति | क्षेत्रं बृहत्—यत्र कुत्रापि इकः परे अच् अस्ति, तत्र **इको यणचि** आयाति एव | उ–स्थने व्–आदेशः |

सार्वधातुकार्धधातुकयोः इत्यस्य प्रसक्तिः अत्र अस्ति वा ? अनुवृत्ति–सहितं सूत्रं पश्याम | शक्नु अङ्गम् अस्ति वा ? आम्—अन्ति (झि) प्रत्ययस्य अङ्गम् | शक्नु इगन्तम् अङ्गं वा ? आम् | सार्वधातुकप्रत्ययः आर्धधतुकप्रत्ययः वा परे अस्ति वा ? अन्ति (झि) तिङ्–प्रत्यायः अतः **तिङ्–शित्सार्वधातुकम्** इत्यनेन तिङ् एव | तर्हि प्रसक्तिरस्ति |

अतः **इको यणचि**, **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** इत्यनयोः एकत्र प्राप्तिः | अधुना **विप्रतिषेधे परं कार्यम्** अत्र कार्यं करोति किम् ? सूत्रद्वयम् अपि सपादसप्ताध्याय्यम् अतः तावता भवितुम् अर्हति | अग्रे चिन्तनीयं यत् तुल्यबलविरोधः (विप्रतिषेधः) अस्ति न वा | नाम एकं सूत्रम् अपरस्य अपवादः वा ? अस्य ज्ञानार्थं द्रष्टव्यं यत् द्वयोः सूत्रयोः कस्य कार्यक्षेत्रम् बृहत् ? **इको यणचि** | कस्य लघु ?
सार्वधातुकार्धधातुकयोः | कथं जानीमः ? "पूर्वम् इक्, परे अच्" इति बहुत्र भवति किल | तदपेक्षया सार्वधातुकस्य वा आर्धधातुकस्य प्रत्वं न्यूनम् | अधुना द्वयोः सूत्रयोः अन्यत्रलब्धावकाशः अस्ति वा ?
इको यणसि इत्यस्य तु अस्त्येव | क्षेत्रं बृहत् किल | यथा अस्ति + अपि → अस्त्यपि | अत्र **इको यणसि** इत्यस्य प्राप्तिः, परन्तु इत्यस्य **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** प्रसक्तिर्नास्ति | किमर्थम् ? "अपि" प्रत्ययः एव नास्ति, अतः "अस्ति" तस्य अङ्गं नास्ति |

इदानीं **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** इत्यस्य अन्यत्रलब्धावकाशः किम् ? नास्ति चेत्, **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** अपवादः भवति— यथा **वृद्धिरेचि**, **आद्गुणः** इत्यस्य अपवादः | "अत्रैव" इति स्थितौ **वृद्धिरेचि** इत्यस्य अन्यत्रलब्धावकाशः नास्ति अतः अपवादः | अत्र किम् ? **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** इत्यस्य अन्यत्रलब्धावकाशः अस्ति | अतः अपवादः न | यत्र यत्र सार्वधातुकः वा अर्धधातुकः वा हलादिः, तत्र तत्र **इको यणचि** इत्यस्य प्रसक्तिर्नास्ति | यथा लिट्–लकारस्य मध्यमपुरुषस्य एकवचने "थ" इति हलादः आर्धधातुकप्रत्ययः | कृ → चकृ

+ थ → **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** → चकर् + थ → चकर्थ | अत्र **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** इत्यस्य प्रसक्तिः, परन्तु **इको यणचि** इति सूत्रस्य प्रसक्तिर्नास्ति | अतः **इको यणचि** प्रति **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** अपवादो ना |

तर्हि अत्र शक्न्तु + अन्ति इति स्थितौ, **इको यणचि**, **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** इत्यनयोः एकत्र प्राप्तिरस्ति, अपि च द्वयोः सूत्रयोः अन्यत्रलब्धावकाशः अस्ति | तर्हि एतावता **विप्रतिषेधे परं कार्यम्** इत्यस्य प्रसक्तिरस्ति किल | यथा **सुपि च**, **बहुवचने झल्येत्**, वृक्ष + भ्यस् इति स्थितौ द्वयोः एकत्र प्राप्तिः, द्वयोः अन्यत्रलब्धावकाशः | अतः **विप्रतिषेधे परं कार्यम्** इत्यस्य प्रसक्तिः | अत्रापि तथा वा ?

समस्या अस्ति यत् **सुपि च**, **बहुवचने झल्येत्**, इत्यनयोः द्वयोरपि कार्यम् अङ्गकार्यम् | अतः बलं समानम् | परन्तु अत्र **इको यणचि** इत्यस्य कार्यं वर्णकार्यम् | **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** इत्यस्य कार्यम् अङ्गकार्यम् | अतः बलं समानं न | अत्र **वार्णादाङ्गं बलीयः** इति परिपाभाषा आगत्य वदति यत् **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** इत्यस्य कार्यम् अङ्गकार्यम् अतः तस्य प्राबल्यम् अस्ति | तर्हि **वार्णादाङ्गं बलीयः** इत्यनेन **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** इत्यस्य जयः | अत्र यद्यपि सूत्रद्वयमपि सपादिसप्ताध्यय्याम् अपि च **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** इति परसूत्रम्, तथापि सूत्रसङ्ख्यायाः किमपि महत्त्वं नास्ति | पूर्वपरविचारो न भवति एव यतोहि एकस्य वर्णकार्यम्, अपरस्य अङ्गकार्यम् | तर्हि अत्र **विप्रतिषेधे परं कार्यम्** इत्यस्य कार्यं न भवति |

तहि अत्र **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** इत्यस्य जयः | प्राप्तिः अस्ति; परन्तु कार्यं करोति किम् ? "अन्ति" अपित् सार्वधातुकम् अतः क्ङिद्वत् (**सार्वधातुकमपित्** १.२.४) | अतः **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** इत्यनेन यत् गुणकार्यं विहितं, तत् **क्ङिति च** (१.१.५) इति सूत्रेण निषिद्धम् | धेयं यत् **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** इति सूत्रं बाधितम् इति न; तस्य प्राप्तिरस्ति एव, परन्तु तस्य कार्यं निषिद्धम् |

अधुना **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** (६.४.७७) इति सूत्रम् आयाति | श्नु–प्रत्ययान्तानाम् अङ्गानाम् अजाद्यपित्सु प्रत्ययेषु परे उ–स्थाने उवङ् आदेशः | "शक्नु" इति श्नु–प्रत्ययान्ताङ्गम्; "अन्ति" इति अजाद्यपित् प्रत्ययः | अतः प्रसक्तिरस्ति | उवङ्–आदेशः, अनुबन्धलोपे उव् | शक्नु + अन्ति → शक्न् + उव् + अन्ति → शक्नुवन्ति |

धेयं यत् "अजाद्यपित्सु" इत्युक्तम् | सूत्रे प्रत्ययः अपित् स्यात् इति नोक्तम्; परन्तु प्रत्ययः पित् अस्ति चेत्, तर्हि **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** इत्यस्य गुणकार्यं निषिद्धं न भविष्यति | गुणः भविष्यति शक्नु → शक्नो; एवं सति **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** इत्यस्य प्रसक्तिर्नास्त्येव |

आहत्य चिन्तनम् एतादृशम्—
शक्नु + अन्ति → **इको यणचि** प्रसक्तम (बाधितं **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** इति सूत्रेण) → **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** प्रसक्तम (तस्य कार्यं निषिद्धं **सार्वधातुकमपित्**, **क्ङिति च** इति सूत्राभ्याम्) → **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** इति सूत्रं प्रसक्तं च कार्यं करोति → शक्न् + उ + अन्ति → उवङ् आदेशः → शक्न् + उव् + अन्ति → शक्नुवनति

१) **इको यणचि** इत्यस्य प्रसक्तिः अस्ति; बाधितं भवति **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** इति सूत्रेण |
२) **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** इत्यस्य प्रसक्तिः अस्ति; तस्य कार्यं निषिद्धं **सार्वधातुकमपित्**, **क्ङिति च** इति सूत्राभ्याम् |
३) **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** इति सूत्रं प्रसक्तम् | उवङ् अदेशो भवति |

b. <u>चिनु + अन्ति</u>

१) केषां सूत्राणां प्रसक्तिः ?
सूत्रस्य प्रसक्तिरस्ति न वा इत्यस्य अभिज्ञानार्थम्, अनुवृत्ति–सहित–सूत्रं परिशीलनीयम् | तत्र सर्व–conditions पूरितानि न वा इति द्रष्टव्यम् |

– **इको यणचि** (६.१.७७) = चिनु + अन्ति → पूर्वम् उकारः (इक्), परे अकारः (अच्) अतः प्रसक्तिरस्ति |
– **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** (७.३.८४) = चिनु + अन्ति → पूर्वं चिनु इति इगन्तम् अङ्गम्, परे अन्ति इति सार्वधातुकप्रत्ययः (अन्ति तिङ् अस्ति; **तिङ्–शित्सार्वधातुकम्** इत्यनेन सार्वधातुकः), अतः प्रसक्तिरस्ति |
– **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** (६.४.७७) = चिनु + अन्ति → पूर्वं चिनु इति श्नु–प्रत्ययान्ताङ्गम्, परे अन्ति इति अजादिप्रत्ययः, अतः प्रसक्तिरस्ति |
– **हुश्नुवोः सार्वधातुके** (६.४.८७) = "चिनु" इति श्नु–प्रत्ययान्तम् असंयोगपूर्वम् अङ्गम्, अपि च "अन्ति" इति अजादि–सार्वधातुकप्रत्ययः, अतः प्रसक्तिरस्ति |

अत्र शक्नु इत्यस्य कृते यत् चिन्तनम् उपर्युक्तं, तदेव चिन्तनं भवति अत्रापि | अतः यावत् समानम् अस्ति, तावत् अत्र सङ्क्षेपे दीयते—

चिनु + अन्ति → **इको यणचि** प्रसक्तम (बाधितं **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** इति सूत्रेण) → **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** प्रसक्तम (तस्य कार्यं निषिद्धं **सार्वधातुकमपित्, क्ङिति च** इति सूत्राभ्याम्) → **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** इति सूत्रं प्रसक्तम् |

तर्हि उपर्युक्तं सर्वं समानम् | यथा शक्नु–अङ्गस्य चिन्तनम् उपरि आसीत्, तथैव अत्रापि | एवं चेत् भेदः कः ? चिनु असंयोगपूर्वम् अङ्गम् | संयोगः नाम द्वयोः व्यञ्जनयोः साक्षात् मेलनम्; मध्ये कोऽपि स्वरः न स्यात् | नास्ति संयोगः पूर्वे यस्य तत् असंयोगपूर्वम् | शक्नु इति अङ्गं संयोगपूर्वम् | उकारात् प्राक् "क्न्" अस्ति किल; अयं संयोगः | चिनु इत्यस्मिन् उकारात् प्राक् संयोगः नास्ति | अतः अधुना **हुश्नुवोः सार्वधातुके** इत्यस्य प्रसक्तिरस्ति | द्वयोः सूत्रयोः एकत्र प्राप्तिः, अपि च द्वयोः सूत्रयोः कार्यम् अङ्गकार्यम् | **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** इति पूर्वसूत्रम्; **हुश्नुवोः सार्वधातुके** इति परसूत्रम् | परन्तु अत्र **विप्रतिषेधे परं कार्यम्** इत्यनेन बलाबलं नैव निर्णीयते, यतोहि **हुश्नुवोः सार्वधातुके** इत्यस्य अन्यत्रलब्धावकाशः नास्ति | यत्र यत्र इदं सूत्रं गत्वा कर्यं कर्तुम् इच्छति, तत्र तत्र **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** अपि प्रसक्तम् | परन्तु **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** इत्यस्य अन्यत्र अन्यत्रलब्धावकाशः अस्ति | यथा शक्नु; तत्र **हुश्नुवोः सार्वधातुके** कार्यं कर्तुं नार्हम् | अतः इदं सूत्रं **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** इत्यस्य अपवादः | अत्र **हुश्नुवोः सार्वधातुके** इत्यस्य कार्यं न भवति चेत् निरवकाशं भवति | तर्हि अत्र **हुश्नुवोः सार्वधातुके** इत्यनेन यण्–आदेशः |

चिनु + अन्ति → **इको यणचि** → **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** → **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** → **अचि श्नुधातु** इति प्रबाध्य **हुश्नुवोः सार्वधातुके** इत्यनेन यण्–आदेशः → चिन् + व् + अन्ति → चिन्वन्ति |

स्वादिगणे सर्वेषां हलन्तधातूनाम् अङ्गं संयोगपूर्वम् यतोहि तत्र धातु–श्नु इत्यनयोः मेलनेन संयोगः निष्पद्यते एव | यथा आप् + श्नु → आप्नु → आप्नु + अन्ति → आप् + उव् + अन्ति → आप्नुवन्ति | तथैव सघ् → सघ्नु → सघ्नुवन्ति; चम् → चम्नु → चम्नुवन्ति; अश् → अश्नुवन्ति, तृप् → तृप्नुवन्ति |

स्वादिगणे यावन्तः अजन्तधातवः सन्ति, तेषां सर्वेषाम् अङ्गम् असंयोगपूर्वम् | अतः तत्र उवङ्–स्थाने यण्–आदेशो भवति **हुश्नुवोः सार्वधातुके** इत्यनेन | यथा रि + श्नु → रिणु, रिणु + अन्ति → रिण्वन्ति | सु + श्नु → सुनु → सुन्वन्ति; पृ + श्नु → पृणु → पृण्वन्ति |

अधुना चिनु + अन्ति इति स्थितौ यदि **हुश्नुवोः सार्वधातुके** इति सूत्रं नाभविष्यत् तर्हि किम् अभविष्यत् ? **इको यणचि** इत्यनेन यण् अभविष्यत् किम् ? नैव | **इको यणचि** बाधितम् → **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** इत्यस्य कार्यं निषिद्धम् → **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** आगत्य स्वकार्यं करिष्यति (उवङ्–आदेशः) → चिन् + उव् + अन्ति → चिनुवन्ति | तन्न स्यात्, अतः **हुश्नुवोः सार्वधातुके** इत्यस्य आवश्यकता |

c. <u>कुरु + अन्ति</u>

श्नुं विहाय प्रत्ययसहितम् उकारान्तम अङ्गम् अस्ति चेत्, तर्हि **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** इत्यस्य प्रसक्तिः नास्त्येव उवङ्–आदेशस्य कृते | यथा तनादिगणे विकरणप्रत्यः उ किल |

कृ + उ → **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** → कर् + उ → करु → **अत उत्सार्वधातुके** इत्यनेन अपिति प्रत्यये परे, करु इत्यस्य अङ्गस्य अकारस्य स्थाने उकारादेशः → कुरु इति अङ्गम्

कुरु + अन्ति → **इको यणचि**, **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** → द्वयोः प्राप्तिः; **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** इत्यनेन अङ्गकार्य्म् अतः बलवत्, परन्तु तस्य कार्यम् असिद्धम् → **इको यणचि** इत्यनेन यण् आदेशः → कुर् + व् + अन्ति → वर्णमेलने → कुर्वन्ति

तथैव अपरेषु तनादिगणीयेषु धातुषु | तन् + उ → तनु, तनु + अन्ति → तन् + व् + अन्ति → तन्वन्ति | एते धातवः अपि एवं सन्ति— क्षण् + उ = क्षणु, सन् → सनु, मन् → मनु, वन् → वनु |

इति शक्नुवन्ति, चिन्वन्ति, कुर्वन्ति इत्येषां शास्त्रीयः वलाबल–विचारः |

Swarup – August 2014